

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

ВИЗНАЧНА ЗНАХІДКА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ТОРЕВТИКИ З КИЄВА

С. О. Висоцький, Я. Є. Боровський

1988 р. на вул. Великій Житомирській, 2 Старокиївським загоном Київської експедиції Інституту археології АН України були проведені археологічні розкопки, під час яких знайдено незвичайну чашу — предмет нашого дослідження¹. У X—XIII ст. ця територія входила до південно-східної частини «Города Володимира» — дитинця стародавнього Києва. Розкопками встановлено, що у IX—X ст. тут розміщувався великий курганий могильник. Після будівництва «Города Володимира» територія інтенсивно забудовувалася житловими та господарськими спорудами. У XII—XIV ст. її центральну частину займав християнський могильник, на якому виявлено близько ста поховань. На відміну від інших поховань, досліджувані містять досить численний інвентар: ножі, кресала, дрібні металеві деталі одягу. У деяких знайдено уламки скляних келихів, кілька з них реставровано.

Життєдіяльність міста на досліджуваній території археологічно простежена і у XIV—XVIII ст. Під час розкопок зібрано величезну колекцію знахідок, які свідчать про високий рівень розвитку київського ремесла та інтенсивні зв'язки населення Києва з іншими країнами.

Найбільшу увагу привертає високохудожній виріб — мідна чаша з позолотою та погрудним зображенням Христа-Еммануїла із супроводжуючим написом². Знайдено чашу на згаданому християнському могильнику в похованні № 63². Поховальна яма збереглась частково. Від кістяка відібли череп, кістки ніг і рук. Чаша знаходилася біля лівої ноги. У ямі знайдені також залізні гак та пластини, уламки скляного браслета, бронзова нашивна бляшка та багато вуглинок. Чи пов'язано все це з похованням з чашею — невідомо. За визначенням антропологів, поховання належало чоловікові 45—55 років³.

Чашу знайдено в дуже деформованому стані. Але це не просто результат її тривалого перебування в землі. Вона була навмисне перероблена, зігнута у вигляді якоїсь посудини, зручної для напування хворого, можливо, небіжчика, поруч з яким її знайдено. Зовні чаша була вкрита товстим шаром зеленої латини, крізь яку золотий орнамент та малюнок ледве проглядали. У первинному вигляді це була неглибока напівсферична чаша з широкими горизонтальними вінцями, прикрашеними гарним золотим орнаментом на чорному тлі. Знизу приклепано піддон у вигляді кільця досить складної конфігурації. З одного боку на вінцях є дірочки: залишки від чотирьох заклепок шарніру, що з'єднував чашу з покришкою. Чаша має трохи овальну форму, але, як здається, спочатку вона мала форму правильного кола. Її діаметр по вінцях: у вузкій частині — 17,5, у ширшій — 19,5 см. Вінця завширшки — 3 см. Якщо не брати до уваги покришку, про яку йтиметься далі, за своєю традиційною формою чаша нагадує дискос — церковну ритуальну посудину.

Покришка являє собою майже напівколо з дірочками, де було приклепано згаданий шарнір, який давав змогу відкривати та закривати чашу. На кришці зображено Спаса-Еммануїла, а навколо нього, по краю, зроблено декоративний напис. Чашу і покришку виготовлено з червоної міді⁴. Зображення Христа, напис та орнамент виконано у відомій ще з домонгольських часів техніці письма золотом по міді. Вироби, прикрашені у такий спосіб, здавна відомі серед речей з Києва та інших міст Русі. Найвидатнішою пам'яткою письма золотом по міді є так звані «Суздальські врата», виготовлені у першій половині XIII ст. для собору Різдва. Оскільки їх техніка близька до чаші, що розглядається, зупинимось на ній докладніше.

Техніка письма золотом полягала в тому, що добре відшліфована та відполірована мідь покривалася спеціальним лаком, до складу якого входили: скипидар, асфальт, віск та соснова смола⁴. Коли лак висихав, річ нагрівали до повного почорніння. Потім по лаку гострим інструментом

¹ Чашу реставровано в Реставраційних майстернях Музею історії Києва. Реставратор — Т. В. Мінжуліна.

² Спектральний аналіз металу чаші, зроблений в Інституті геохімії і фізики мінералів АН України (спектрограма № 3, аналізи 28, 29, 30 від 23.3.1989 р.) показав, що ці частини зроблені з одного шматка чистої міді без домішок штучних лігатур.

накреслювався малюнок або напис, орнаментальний сюжет тощо. Після обробки продряпаного малюнка кислотою, на нього наносили заздалегідь виготовлену золоту амальгаму (розчин золота у ртуті). Далі виріб підігрівався на жаровні, ртуть випаровувалася, а золото міцно з'єднувалося з міддю, утворюючи яскравий малюнок на чорному тлі лаку. Цю ж техніку було застосовано і при виготовленні чаші у нашому випадку.

З мистецького погляду, крім орнаменту, найбільший інтерес становить зображення на покришці Христа-Еммануїла. Христос має вигляд отрока, а не немовляти, як у більшості випадків. Особливістю цього зображення є волосся, яке закриває майже все чоло і те, що він благословляє обома руками, а не як звичайно: лише правою. Близьку іконографію можна побачити на іконах XV—XVI ст. із Західної України⁵. Навколо голови Христа — хрещатий німб, а по обидва боки дещо пошкоджені написи під титлами: ІС:ХС, та ЕММ:НІІ, тобто «Ісус Христос-Еммануїл». Зображення виконане у майстерній графічній техніці.

У візантійському мистецтві медальйон із зображенням Спаса-Еммануїла сприймався як символ перемоги у широкому тлумаченні цього поняття, особливого поширення він набув у X ст. У цей час Еммануїл в медальйоні досить часто зустрічається на імператорських печатках і при змалюванні святих воїнів. Саме тому деякі дослідники відносять зображення Христа-Еммануїла до творів військового жанру⁶. Відомо, на Русі значного поширення ще у домонгольські часи набула композиція «Знамення Богоматері», на якій зображувалася Богоматір у позі Оранти з Еммануїлом у медальйоні, ромбі або лоні. Таке трактування образів Богоматері та Христа з'являється на іконах та у монументальному живописі. Іконі «Знамення Богоматері», зокрема, приписувалась перемога новгородців над суздальцями у 1169 р. Подібна композиція знаходилась колись у Спасо-Нередицькій церкві 1199 р.⁷ Для нашого випадку найцікавішою паралеллю до зображення на чаші є ікона «Богоматір Велика Панагія», яка належить до кінця XII — початку XIII ст. На ній зображено Богоматір у позі Оранти із Спасом-Еммануїлом у колі-медальйоні, який благословляє обома руками. Останнє добре узгоджується з Еммануїлом на покришці чаші. Виготовлення ікони пов'язується з іменем киево-печерського художника Алімпія⁸ (рис. 1).

Ікони «Знамення», у яких Христос-Еммануїл благословляє обома руками, деякі дослідники відносять до ізводу московських пам'яток XVI ст. на противагу новгородським, де Спас зображується із сувоем і благословляє лише правою рукою⁹. Але як ми бачили, ця іконографія зустрічається ще у монументальному живописі та іконах домонгольського часу, зокрема, на іконі «Богоматір Велика Панагія», що має київське походження. Отже, цей ізвод лише повторює іконографію ранніх київських пам'яток. Ікона, на якій Христос-підліток обома руками благословляє Антонія і Феодосія, походить з Києво-Печерського монастиря, це — Печерська (Свенська) Богоматір 1288 р.¹⁰

Досить близьким до зображення Христа на чаші є Спас-Еммануїл на кам'яній іконі XVI ст.,

Рис. 1. Ікона «Богоматір Велика Панагія» (Оранта), XII ст.

«Знамення Богоматері» на фресці Ферапонтового монастиря 1502—1503 рр., а також на пелені XV ст. з Трійсько-Сергієвої лаври¹¹. Ці зображення хоч і нагадують наше на чаші (Спас благословляє обома руками, напис у колі на шитві), але виконані вони примітивніше. Найближчою аналогією є кам'яна іконка XVI ст., де Еммануїл зображений у колі, в якому є щось подібне до напису або орнаменту.

Звернемося тепер до рослинного орнаменту на вінцях чаші (рис. 2, 3). Він має ефектний вигляд на чорному тлі посудини. За своїми стилістичними особливостями — це типовий візантійський орнамент досить раннього часу. Прямі аналогії йому бачимо в мозаїчному орнаменті на тріумфальній арці Софійського собору в Києві¹². Мотив орнаменту майже однаковий, що наводить на думку про можливість копіювання. Відмінність полягає лише в кольоровій гамі. Так, мозаїчний орнамент — темно-зеленого кольору на світло-жовтому тлі, а орнамент на чаші — золотий на чорному тлі, тобто тут нібито фотонегативне зображення софійського твору. Отже, орнамент на чаші за своїм характером — ранній, але це зовсім не значить, що він не міг бути запозичений у значно пізніші часи, ніж будівництво Софійського собору 1037 р.

Ще однією особливістю орнаменту є живописна манера виконання. Складається враження, що він досить вільно зроблений пензлем, а не з допомогою техніки золотого письма. У цьому

відношенні орнамент чаші помітно відрізняється від графічної манери виконання Спаса-Еммануїла. Виникає питання: чи не були частини посудини виготовлені в різні часи, тобто — сама чаша раніше, а покришка — пізніше? Здається, що на користь цього свідчать отвори від заклепок шарніру, які не узгоджені з орнаментом і порушують його.

Розглянемо тепер великий напис, що напівколом облямовує зображення Христа. Це кирилівський напис, виконаний у декоративній манері. У цілому зберігся непогано. Дещо пошкоджена лише середня частина. Розміри літер близько 1,5 см, тобто значно більші, ніж у текстах рукописів, але менші, ніж у заголовках заставок. Вважає велика кількість складних лігатур, які у деяких словах переходять у в'язь. Незвичайним у написі є й те, що поряд з уставними літерами бачимо окремі скорописні.

Напис розпочинається з літери *К*, до якої знизу дописано маленьке *А*. Далі йде скорописне *Д*, характерного для XVI ст. накреслення¹³, та *І* — довге, десятиричне і лігатура *ЛО*. Слово в цілому читається як: «кадило». За ним написано складну лігатуру, що складається з поєднання літер *ПРН* (тобто *ПРИ*). Наступна лігатура *НО*, а далі — *СИ*. Закінчується слово літерами *ЛЪ* і читається: «приносиль». Після цього вжито складну лігатуру з трьох літер *РБЪ*. Навряд чи тут можна читати щось інше, ніж скорочення слова «рабъ». Далі, досить незвичайно з палеографічного погляду, написано слово «лто» або «лта». У такому читанні можна було б сумніватися, якби потім не йшли літери під титлами *ЛѢ*(=35), які, вірогідно, є позначенням року події. Наступні три літери збереглися фрагментарно. Можливо, це закінчення числівника *Є*? Після літер *ВЪ* напис має значне пошкодження, наприкінці якого, вірогідно, залишки літери *БІА*. Тут могло бути закінчення слова *СТЫІА*, тобто «святої». Це тим більш ймовірно, бо далі написано ім'я «Оулянь», тобто «Уляни», у якому літери *Л* та *А* становлять лігатуру. Досить незвичайно написано наступне слово «юже», в ньому літери *Ю* та *Е* поставлені між великим *Ж*. Потім, через нестачу місця за допомогою в'язі написано слово *ПРИИМЪ*.

Отже, напис у цілому читається так: «Кадило приносив рабі, літо 35..... в святій Уляні, котра прийняла». Зміст його досить незвичайний, як і палеографія. Тут можна було б чекати якогось вислову, пов'язаного із Спасом-Еммануїлом. А виходить, що це напис про подарунок чаші або кадила, як його названо, якійсь святій Уляні (мається на увазі календарне ім'я — Іуліанія). Вірогідно, що в написі мова йде про подарунок до якоїсь каплиці або убоковий вівтар церкви чи собору, присвячених цій святій. Можна було б припустити, що у написі йдеться про день святої Уляни, у якій трапилася подія. Але цій думці суперечать останні слова — «юже прийняла», оскільки вони свідчать, що подарунок хтось-таки прийняв.

У написі згадано дату події «лто 35». Як можна розуміти подібне позначення року? Загальновідомо, що у писемних пам'ятках часів Київської Русі та пізніше, дата вводилася до тексту за допомогою слова «въ лѣто», як це ми бачимо, наприклад, у «Повісті временних літ». Така форма застосовувалася дуже довго і протрималася у церковних та літописних текстах до XVII — початку XVIII ст. Разом з тим, з кінця XV ст. у ділових паперах Північно-Східної Русі для введення дати з'являється інше слово — «лета»¹⁴. В Україні у XVII ст., мабуть, під впливом польських писемних документів, почало вживатися слово «року», яке у XVI ст. зустрічається досить рідко¹⁵. Отже, слово «лто», написане за допомогою якоїсь дивовижної лігатури та додатків до літер у вигляді гілок рослин і завитків, очевидно, повинно відповідати слову «лета».

Як згадувалося, орнаментация на вінцях чаші дає підстави для досить раннього датування виробу. Однак іконографія Христа-Еммануїла вказує на значно пізніший час. Питання вирішується завдяки згадці у написі дати «лто 35». Спробуємо визначити: що означає таке позначення року. По-перше, слід зазначити, що літочислення у написі, як і у більшості киево-руських джерел, велось «від створення світу». У нашій даті відсутнє позначення тисяч і сотень. Подібне скорочене датування, коли відсутні тисячі або й сотні, досить часто зустрічається у пізніх писемних джерелах¹⁶. Засвідчене воно і серед графіті давніх архітектурних пам'яток Києва, зокрема, у церкві Спаса на Берестові, де є напис, датований «107 лѣта», тобто без позначення тисяч (7000)¹⁷. У нашому випадку написання 35 рік відповідає, таким чином, 7035-му, тобто 1527 р. від Різдва Христового або нашої ери¹⁸.

Така дата посудини якнайкраще відповідає іконографічним прикметам зображення на чаші і палеографії напису, в якому використано в'язь. На Русі в'язь з'являється десь наприкінці XIV ст. і набуває поширення у XV ст., головним чином у заголовках рукописів¹⁸. Оскільки нам стала відомою точна дата виробу (ця дата, можливо, стосується тільки покришки посудини), палеографічне датування втрачає будь-який сенс. Можна лише зазначити, що воно не суперечить XVI ст. І все ж треба підкреслити використання деяких незвичних написань. По-перше, це раз звернемо увагу на вживання потрійних та подвійних лігатур у словах: «приносиль», «рабе», «приимъ». Незвичне й накреслення останньої літери в імені Уляни — *БІ*, в якій знизу розірвано

Рис. 2. Церковна чаша 1527 р. Загальний вигляд.

* Редукція дати: 7035-5508=1527 рік. Вважати, що замість 7000 тут було 6000 не можна, бо це дає у результаті 527 р., чого не могло бути.

Рис. 3. Церковна чаша-дискос і покришка із зображенням Христа-Емануїла, декоративним написом 1527 р. та орнаментом. Вигляд зверху.

іншим. Зображення Христа-Емануїла та декоративний напис добре пов'язуються з орнаментом чаші і проглядаються тільки тоді, коли посудина відкрита, а покришка стоїть вертикально (рис. 3).

Образ Емануїла на чаші мав привертати увагу віруючих, підкреслювати урочистість церемонії причащання, її зв'язок з Христом. Чаша з відкритою покришкою, таким чином, мала дуже ефектний, святковий вигляд, який, безперечно, справляв естетичний і релігійний вплив на віруючих. Але подібний додаток до дискосу у вигляді зображення Спаса-Емануїла, мабуть, мав досить вузьке коло поширення. Саме тому нам не відомі інші схожі вироби. У зв'язку з цим виникає питання: чи не була причиною появи зображення Христа вимога замовника чаші (військової особи, можливо, козака)? Адже Емануїл був покровителем військових. Не виключено, що чаша виготовлялась для якоїсь козацької, тобто військової церкви, яких на Україні у XVI—XVII ст. було вдоволь. Однак присвячення їх святій Уляні нам не відоме*.

Виготовив чашу, безперечно, талановитий майстер. Без сумніву, це був ремісник-художник, що досконало володів багатьма прийомами ювелірного мистецтва, у тому числі й письмом золотом по міді. Тільки такий майстер міг виготовити подібну високохудожню річ. Досить простими

петлю *Б* (чи це не літера «дервь?»). Вище вже зверталася увага на накреслення літер *Л*, *Т* у слові «лто» з різними доповненнями-прихрасами рослинного характеру. Те ж саме спостерігається в літері *Л* у слові «кадило».

Особливості вживання лігатур і в'язі вказують на значний південно-слов'янський вплив на графіку напису. Підтверджується це й тим, що найближчі аналогії складним (потрійним) лігатурам у написі на чаші зустрічаються в епіграфічних пам'ятках на Балканах¹⁹.

А тепер про призначення чаші. Її церковно-ритуальне походження не викликає жодних сумнівів. Вище вже зазначалося, що це — дискос, тобто посудина, яка звичайно використовується для причащання православних християн. Дискос призначався для зберігання символічного хліба, яким, як і вином, причащаються віруючі. Аналогічну посудину — дискос — можна бачити на престолі мозаїчної композиції «Євхаристія» у Софійському соборі в Києві²⁰. Це така ж неглибока напівсферична чаша з широкими горизонтальними вінцями та піддоном. Подібна посудина (що правда в обох випадках без покришки) зображена й у руці Христа на мозаїчній композиції «Євхаристія» з собору Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві²¹. Незважаючи на те, що це ранні зображення XI та початку XII ст., зазначимо, що традиційна форма дискосу зберігалася аж до XVIII ст. Незвичною є наявність покришки. Її функціональне призначення як звичайної покришки дуже сумнівне, оскільки в закритому стані вона, по-перше, повністю не закриває чаші (залишаються отвори біля шарніра) і, по-друге, зображення Христа виявляється повернутим всередину чаші і стає недоступним для глядача. Отже, призначення покришки, яка названа нами так умовно, було зовсім

* Можливо, Уляна, згадана у написі на чаші — це св. Іуліанія, княгиня Ольшанська, що жила у XVI ст., донька князя Юрія Дубровицького-Ольшанського. Її мощі знаходилися в Антонієвій печері Києво-Печерської лаври і були канонізовані митрополитом П. Могилою (Див. Дублянський. А. Українські святі. — Мюнхен, 1962. — С. 87, 88).

засобами і матеріалами він досяг високого художнього ефекту. Чашу зроблено не з коштовних металів, а із звичайної червоної міді, але вона має вигляд дорогоцінного виробу і справляє дуже гарне враження.

Що стосується місця виготовлення посудини, то на користь Києва, насамперед, вказує місце знахідки чаші. Про це ж свідчить і орнаментация, дуже близька до мозаїчних орнаментів Софійського собору. Є у соборі і зображення Христа-Еммануїла. І все ж ці прикмети не дуже переконливі, оскільки чашу могли привезти до Києва, а орнамент був дуже поширений, візантійський. Зображення Христа-Еммануїла у вигляді отрока, а не немовляти, якоюсь мірою свідчить про південно-західні, українські впливи. Саме такі особливості у змалюванні Христа з Богоматір'ю спостерігаються на українських іконах XIV—XV ст. з Львівщини.

Початкове ритуальне призначення чаші не викликає жодного сумніву: вона призначалася для церковних відправ і, мабуть, тривалий час використовувалася як дискос для причащення. Але надання їй іншої форми (якогось польняника для хворого) і місцезнаходження поряд з небіжчиком свідчить, що вона останнім часом вживалася як побутова посудина особистого користування. Як це могло трапитись з церковною чашею — невідомо.

Знахідка, виявлена під час археологічних досліджень у Києві, — високохудожній виріб пізньосередньовічної торевтики і є вагомим внеском до мистецької скарбниці України.

Примітки

¹ У розкопках брали участь Я. Є. Боровський, О. П. Калюк, О. К. Сиром'ятников, Є. І. Архипова, співробітники Музею історії м. Києва — Л. В. Пекарська, С. І. Климовський.

² Боровский Я. Е., Калюк А. П., Сыром'ятников А. К., Архипова Е. И. Археологические исследования в Верхнем Киеве в 1988 г. // НА ИА АН Украины.— ф. е. 1988/17.—лл. 86—87. Нині чаша зберігається в Музеї історії м. Києва (інв. № 9251, 37).

³ Визначення антропологічного матеріалу проведене П. М. Покасом.

⁴ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М., 1948.— С. 328, 329. Цю техніку подано за дослідженням Ф. Я. Мишукова.

⁵ Логвин Г. Н., Мільєва Л. С. Український середньовічний живопис.— К., 1976.— Табл. 46, 54.

⁶ Попов Г. В. Некоторые вопросы изучения воинской тематики в русском средневековом искусстве // ВВ — М., 1971.— Т. 32.— С. 197.

⁷ Византийский временник.— М., 1971.— Т. 32.— Рис. 11 до статті Г. І. Вздорнова.

⁸ Антонова В. И., Мнева М. Е. Каталог древнерусской живописи XI — нач. XVIII вв.— М., 1963.— С. 51; Історія українського мистецтва.— К., 1966.— Т. 1.— С. 328; Логвин Г. Н., Мільєва Л. С. Вказ. праця.— С. 6.— Рис. III.

⁹ Гусева Э. К. Об иконе «Знамение» из Кашинского чина // Древнерусское искусство.— М., 1977.— С. 272.

¹⁰ Логвин Г. Н., Мільєва Л. С. Вказ. праця.— Табл. XII.

¹¹ Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI—XV вв. // САИ.— М., 1963.— С. 113.— Табл. 45; Гусева Э. К. Указ. соч.— С. 270, 271.

¹² Логвин Г. Н. Софія Київська.— К., 1971.— Табл. 12, 13.

¹³ Черепнин А. В. Русская палеография.— М., 1956.— С. 362.— Табл. 9.

¹⁴ Щепкин В. Н. Русская палеография.— М., 1967.— С. 157.

¹⁵ Там же.— С. 158. У київських графіті XVII ст. бачимо переважно «року»: Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской XI—XVII вв.— К., 1976, написи №№ 234, 241, 242, 244 та ін.

¹⁶ Соболевский А. И. Славяно-русская палеография.— СПб., 1908.— С. 107.

¹⁷ Высоцкий С. А. Киевские граффити XI—XVII вв.— К., 1985.— С. 77.

¹⁸ Соболевский А. И. Указ. соч.— С. 73; Черепнин А. В. Указ. соч.— С. 260.

¹⁹ Близькі складні лігатури досить часто зустрічаються в епіграфічних пам'ятках на Балканах. Див.: Гордана Томовик. Морфологія кирилических написів на Балкану.— Београд, 1974.— С. 77, 87.

²⁰ Логвин Г. Н. Вказ. праця.— Табл. 52.

²¹ Лазарев В. Н. Михайловские мозаики.— М., 1966.— Табл. 9.

Одержано 15.05.92.